

Religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven als sociaal werkactoren

Sylvie Van Dam & Mieke Schrooten

Corresponding author

Name: Sylvie Van Dam

Affiliation: Odisee

Postal address: Warmoesberg 26 1000 Brussel

E-mail: Sylvie.vandam@odisee.be

© KU Leuven

All rights reserved. Except in those cases expressly determined by law, no part of this publication may be multiplied, saved in an automated datafile or made public in any way whatsoever without the express prior written consent of the author

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets van deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Titel: Religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven als sociaal werkactoren
Reeks: CeSO/SW/, 2024-6

Productvorm: Paperback

Taal: Nederlands

Wettelijk depotnummer: D/2024/1192/7

Abstract

Het Brusselse sociaalwerklandschap weerspiegelt de stad in haar diversiteit en complexiteit. Waar heel wat mensen moeilijker de weg vinden naar het formeel sociale werk – of er ook minder beroep op kunnen doen omwille van hun statuut – merken we dat zij gemakkelijker aankloppen bij religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven (RLS'en). Onder de radar van de meeste overheidsdiensten of sociale organisaties bieden RLS'en naast hun primaire aanbod aan religieus of levensbeschouwelijk werk ook heel wat vormen van solidariteit ten aanzien van mensen in kwetsbare situaties. Specifiek in de complexe context van Brussel zien we echter dat er een gebrek is aan overzicht van RLS'en, maar evenzeer aan dialoog of netwerking – zelfs waar er wel contacten bestaan. Dit werpt vragen op rond de positie van deze spelers binnen het bredere sociaal werkveld. Aan de hand van case studies gaan we dieper in op de perspectieven op solidariteit die RLS'en hanteren en hoe die in de praktijk worden vertaald. Ook verkennen we de mogelijkheden om bruggen te bouwen tussen RLS'en en het formele sociaal werk.

Keywords: sociaal werk – RLS – mensen met precair verblijf – Brussel – Sociaal Schaduwwerk

Content

Inleiding	6
1 Contextualisering Brussel	9
2 Onderzoeksopzet	9
3 Resultaten	11
3.1 <i>Diversiteit bij RLS'en</i>	11
3.2 <i>Solidariteit in visie en praktijk</i>	12
3.2.1 Solidariteit in theorie.....	12
3.2.2 Solidariteit door de ogen van mensen zelf	12
3.3 <i>Solidariteit in praktijk: voorbeelden</i>	15
3.3.1 Protestants-evangelische kerk & vzw	16
3.3.2 Katholieke kerk & vzw	16
3.3.3 Moskee & vzw	16
3.4 <i>Verbindingen binnen en buiten het veld</i>	17
3.4.1 Bruggen tussen formeel en informeel sociaal werk	17
3.4.2 Strategieën voor netwerken tussen sociaalwerkorganisaties en RLS'en.....	18
4 Slotreflecties	19
Referenties	20

Inleiding

Naast formele instellingen en organisaties zijn er in het sociale landschap heel wat informele initiatieven actief, die feitelijk ook aan sociaal werk doen. Informele spelers bieden hulp, zorg of steun aan hun leden en bezoekers, vervullen een brugfunctie naar formele welzijnsorganisaties en/of nemen een politiserende rol op. Zij vervullen die rollen in het bijzonder voor doelgroepen die om verschillende redenen door de mazen van de welvaartsstaat (dreigen te) vallen, als reactie op directe noden waarop het formele circuit niet onmiddellijk een antwoord heeft. Dit kan gaan om mensen die geen of beperkte toegang hebben tot een breed scala aan sociale bescherming en sociale diensten, zoals mensen zonder geldige verblijfsvergunning of verzoekers om internationale bescherming. Maar ook om personen die om andere redenen drempels ervaren tot het ondersteuningsaanbod van formele zorg- en welzijnsinstellingen, zoals taalbarrières, schaamte, eerdere negatieve ervaringen met hulpverlening of angst voor de consequenties van het zoeken van formele hulp (Schrooten & Welschen, 2022).

Dit veld van informele actoren noemen we ook 'sociaal schaduwwerk', wat een brede waaier aan organisaties en initiatieven omvat (Schrooten et al., 2019). Een deel daarvan zijn 'religieus- en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitspraktijken' (RLS'en).

RLS'en zijn initiatieven die, vanuit een religieuze en levensbeschouwelijke inspiratie, zich richten op het organiseren van collectieve actie voor en/of het voorzien van ondersteuning of dienstverlening aan mensen in kwetsbare posities.¹

Niet alle RLS'en behoren tot dit sociaal schaduwwerk. De uitbouw van onze welvaartsstaat en zorgsysteem en de rol van verzuiling daarin maakt dat er ook heel wat RLS'en uitgegroeid zijn tot formele sociaalwerkorganisaties. Zo zijn er psychiatrische instellingen die vanuit katholieke inspiratie werden opgericht en tal van andere voorbeelden. Omwille van de beperkte zichtbaarheid en kennis focussen wij in ons onderzoek op RLS'en die wel deel uitmaken van het sociaal schaduwwerk.

In het PWO onderzoek 'Sociaalwerkpraktijken voor mensen met preciaire verblijfsstatuten in Brussel: Een verkenning van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven'² bestuderen we de maatschappelijke rol die RLS'en in Brussel opnemen voor en met mensen met een precair verblijfsstatuut en hun verhouding tot sociaalwerkorganisaties en de welvaartsstaat.

Hoewel de religieuze identiteit van Brussel al in academische en praktijkgerichte publicaties in beeld gebracht is (zie o.m. Leman et al., 2017; Mareels, 2016; Maskens, 2008; Vandeperre, 2010), is de rol van RLS'en als sociaalwerkpraktijk tot op heden nog niet onderzoeksmatig in kaart gebracht. Toch vangen verschillende Brusselse

---

¹ Voor verdere duiding van de discussies rond deze conceptuele keuzes verwijzen we graag naar eerder werk (Maes et al., 2023; Van Dam, Maes, et al., 2022).

² Voor meer informatie, zie <https://www.odisee.be/onderzoeksprojecten/sociaalwerkpraktijken-brusselse-religieus-geinspireerde-initiatieven>

sociaalwerkorganisaties reeds een aantal jaren signalen op van het (toenemend) belang van sociaalwerkpraktijken vanuit RLS'en in Brussel, bijvoorbeeld rond thema's als thuisloosheid en hulp aan vluchtelingen, maar ook drugshulpverlening, schuldhulpverlening en hulp bij huiselijk geweld (Swyngedauw, 2019). Vanuit het sociaal werkveld komen er signalen dat Brussel heel actieve gemeenschappen kent die inzetten op het humaniseren van de samenleving via noodhulp, caritas of nieuwe meer structurele en politieke acties om de vele hulpvragers tegemoet te treden (Boujebbar et al., 2014; Vanderslycke & Vrints, 2019).

Met name voor mensen met een precair verblijfsstatuut zouden zij een belangrijk vangnet vormen. Onderzoekers aan de VUB schatten dit jaar het aantal mensen zonder wettig verblijf rond de 123.000 personen (Surkyn et al., 2023). Dit cijfer blijft een van de weinige wetenschappelijk onderbouwde schattingen. Volgens dit onderzoek bevindt ongeveer de helft van de migranten in een precaire verblijfsituatie zich in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Surkyn et al., 2023). Niet voor niets spreekt men daarom over deze groep als 'de twintigste gemeente van Brussel'. Dit was een belangrijke reden voor de focus van ons onderzoek op de ondersteuning die RLS'en bieden aan mensen met een precair verblijfsstatuut in Brussel.

De onderzoeksvragen die dit project richting geven, zijn:

1. Wat is de reikwijdte en diversiteit van informele RLS'en als verstrekkers van maatschappelijke ondersteuning voor mensen met een precair verblijfsstatuut in Brussel?
2. Wat zijn de opvattingen van Brusselse RLS'en over solidariteit en hoe werken ze in de praktijk?
3. Hoe verhouden de attitudes en praktijken van Brusselse sociaalwerkorganisaties zich tot die van levensbeschouwelijke initiatieven?
4. Welke interventies of strategieën kunnen sociaalwerkorganisaties en RLS'en met een aanbod voor mensen met een precair verblijfsstatuut toepassen in het uitbouwen en het onderhouden van een netwerk?

In deze paper geven we een voorlopig antwoord op deze vragen, uitsluitend vanuit het perspectief van RLS'en zelf. In een latere onderzoeksfase leggen we deze bevindingen naast het perspectief van sociaalwerkorganisaties.

Ons onderzoek bevestigt dat heel wat RLS'en – naast hun religieuze aanbod – diverse sociaal-maatschappelijke taken opnemen. Omdat dit echter grotendeels onder de radar blijft van het formele sociaal werk of overheidsdiensten – en zelfs onderzoek – vallen ze onder wat we 'sociaal schaduwwerk' noemen (Schrooten et al., 2019).

Er is veel discussie en debat over de verhouding tussen formele sociaalwerkorganisaties en deze informele sociaalwerkpraktijken. Enerzijds worden RLS'en in de literatuur geprezen voor hun rol in sociaal werk als hands-on en outreachende bottom-up initiatieven in een context van bezuinigingen en vermaatschappelijking (Mittermaier, 2019; Schrooten et al., 2019; van den Toorn et al., 2020).

Tegelijkertijd wordt door beleidsmakers en sociaal werkers vaak met achterdocht naar RLS'en gekeken. Ze zouden (1) de neiging hebben om te bekeren, (2) paternalistisch en niet-emancipatorisch werken en (3) liefdadigheid promoten in plaats van structurele hervormingen nastreven (Dawkins, 2006; Dennett, 2007; Hitchens, 2007). Dit werpt vragen op rond de effectiviteit van diensten, maar ook wat betreft het welzijn en de keuzevrijheid van mensen die op hen vertrouwen. Dit leidt er toe dat RLS'en door lokale

overheden en sociaalwerkorganisaties niet altijd ernstig genomen worden of behandeld worden als gelijkwaardige partners in sociaal werk.

In de literatuur of (sociale) media vinden we voornamelijk een uitgesproken negatieve of juist bijzonder positieve beelden van de rol van RLS'en. Tegelijkertijd is er een groot gebrek aan kennis rond deze initiatieven en de effecten van hun dienstverlening. Wij bieden met deze paper een open en realistische kijk op deze initiatieven en hun rol en positie in het welzijnslandschap. Louter rekening houdend met de brede variatie binnen RLS'en (Van Dam et al., 2022), kunnen we niet anders dan stellen dat het verhaal zowel sterktes en opportuniteiten als valkuilen en risico's omvat.

In dit hoofdstuk focussen we op de uitgangspunten van ons onderzoek en reiken we een aantal preliminaire bevindingen aan als input voor verder debat en onderzoek. We bespreken met name hoe solidariteit ingevuld en toegepast wordt binnen RLS'en en we kijken naar de verbindingen tussen RLS'en en het formeel sociaal werk in Brussel. Dat doen we aan de hand van de data die we verzamelden in de eerste onderzoeksfase van werkveldverkenning en diepte-interviews bij RLS'en. In een volgende onderzoeksfase zal de focus liggen op de ervaringen van sociaal werkers uit diverse Brusselse sociaalwerkorganisaties.

Vooraleer we dieper ingaan op onze onderzoeksopzet en de onderzoeksresultaten, staan we eerst stil bij de Brusselse context, waarin het onderzoek plaats vond.

1 Contextualisering Brussel

Als het gaat om religie, vormt Brussel een specifieke context. Brussel is met haar 19 gemeenten, haar tweetaligheid en complexe bestuursstructuren geen eenduidige context. Vanuit de bicommunautaire structuren in Brussel moeten we ook rekening houden met een cultureel verschil tussen overheidsinstellingen in de beide gemeenschappen. In de meeste Brusselse besturen is, ondanks een officiële tweetaligheid, het Frans vaak de dominante taal van het bestuur. Cultureel gezien hangen besturen dan ook vaak nauwer samen met Franstalig België en zelfs Frankrijk. De houding van Brusselse lokale besturen heeft dan ook wat weg van de Franse *laïcité*. Vanuit een scherpere aanhang aan de scheiding tussen Kerk en staat, zijn Brusselse overheden geneigd zijn als een privézaak te beschouwen, en niet als een zaak waar de overheid zich mee hoort bezig te houden (Van Dam & Schrooten, 2023). Deze bestuurlijke / institutionele cultuur verschilt sterk met die in Vlaanderen. Zo is er in Vlaanderen in elke centrumstad wel een ambtenaar te vinden die bevoegd is voor overleg of samenwerking met levensbeschouwelijke initiatieven. In Brussel vonden we tot nog toe slechts één functionaris met een dergelijke functie. Ook tussen en binnen Brusselse gemeenten bestaan er dus grote verschillen.

2 Onderzoeksopzet

In ons onderzoek bestuderen we de reikwijdte en diversiteit van RLS'en als verstrekkers van maatschappelijke ondersteuning voor mensen met een precair verblijfsstatuut in Brussel. We gaan daarbij ook na welke opvattingen Brusselse RLS'en hanteren over solidariteit en hoe ze die in de praktijk vertalen. Anderzijds ligt de focus op de verhoudingen en verbindingen tussen RLS'en en het formeel sociaal werk. In deze bijdrage richten we ons in de eerste plaats op de perspectieven van de RLS'en zelf hierop. Deze dienen later nog aangevuld en afgetoetst te worden met de perspectieven van formele sociaalwerkorganisaties.

Omdat onze focus ligt op het verdiepen van de kennis over dit werkveld van Brusselse RLS'en – en dus niet zozeer op cijfers – doen we dit alles aan de hand van kwalitatief onderzoek. Het onderzoek startte met een literatuurstudie naar concepten van en studies over RLS'en en solidariteit, waarbij we ons voornamelijk, maar niet uitsluitend, richtten op de Brusselse context (Van Dam, Maes, et al., 2022; Van Dam, Schrooten, et al., 2022) en een veldverkenning. Vervolgens deden we case studies bij een aantal Brusselse RLS'en (zie tabel 1). Bij de selectie van cases streefden we voldoende diversiteit na. We vertrokken vanuit de expertise van de stuurgroep en bouwden via snowball sampling ons case-bestand op. De manier van dataverzameling verschilde gedeeltelijk per case, zoals tabel 1 laat zien.

Case / respondent	Onderzoeksactiviteit
Interconfessioneel platform	(Participerende) observatie Informeel gesprekken met deelnemers en organisatoren Diepte-interview bevoegde schepen en functionaris
Protestants-evangelische kerk & vzw	Informeel gesprek voorganger Participerende observatie

	Diepte-interviews bezoekers
Katholieke kerk & Pastorale Eenheid	Diepte-interview priester
Jezuïtische kerk & organisatie	Diepte-interview bestuurslid Diepte-interview Voorzitter
Katholieke kerk & vzw	Diepte-interview priester, voorzitter Observaties
Jezuïtische Organisatie voor ondersteuning aan vluchtelingen	Informeel gesprek medewerker Diepte-interview voorzitter
Moskee	Diepte-interview lid Dagelijks bestuur Participerende observatie Opvolging facebookgroepen CSL traject: participerende observaties, informele gesprekken vrijwilligers, diepte-interviews door studenten, fototentoonstelling, informele gesprekken vrijwilligers en bestuurslid
Moskee	Informeel gesprek voorzitter Informeel gesprek met directeur van de school, verantwoordelijke van het gebouw en de imam Participerende observatie
Boeddhistische tempel	Observatie Informeel gesprek voorzitter Voorzitter ook als bestuurslid gesproken in focusgroep vzw rond interlevensbeschouwelijke dialoog
Anglicaanse kerk	CSL traject studenten
Voorzitter Boeddhistische tempel & bestuurslid Boeddhistische unie en voorzitter protestants-evangelische synode & evangelische kerk	Focusgroep
Voorzitter synagoge, religieuze & culturele Joodse organisaties	Diepte-interview voorzitter Cultureel Joodse organisatie, Directeur synagoge, directeur denominatie
Evangelische kerk	Informeel gesprek Observatie
Brusselse vzw rond interreligieuze dialoog	Focusgroep team medewerkers

Tabel 1: overzicht case studies

Aansluitend bij ons onderzoek organiseerden we ook een community service learning (CSL) traject met studenten sociaal werk van de Odisee hogeschool. Het doel van dit traject was bijdragen aan kennisopbouw rond de solidariteitspraktijken binnen levensbeschouwelijk geïnspireerde initiatieven.

Concreet namen vijf studenten en twee docenten deel aan activiteiten van twee religieuze actoren in Brussel – een moskee die solidariteitsinitiatieven organiseert tijdens de ramadan en een Anglicaanse kerk die een gemeenschapskeuken organiseert. Ze namen deel aan de solidariteitsactiviteiten zoals tafels voorbereiden, voedselpakketten maken en bedelen. De studenten werden aan de andere vrijwilligers voorgesteld als studenten die een traject volgen waarbij ze een bijdrage proberen te leveren aan de organisatie en via die ervaring en uitwisseling reflecteren en leren over solidariteit in RLS'en. Tijdens die activiteiten hadden de studenten informele gesprekken met de vrijwilligers. Daarnaast deden ze korte diepte-interviews met een aantal vrijwilligers om getuigenissen te verzamelen ter voorbereiding van jun eindproduct.

Een studente maakte ook deel uit van de geloofsgemeenschap van de moskee. Op die manier kon zij met een insider- en outsiderperspectief mee reflecteren in de groep. Een andere studente maakte deel uit van een gelijkaardige geloofsgemeenschap, maar verbonden aan een andere RLS dan waar we een traject aflegden. De overige studenten hadden geen verband met de geloofsgemeenschappen. Op basis van hun ervaringen en reflecties ontwikkelden de studenten in samenwerking met een fotografencollectief een fototentoonstelling (zie www.patepatine.be/religie-en-solidariteit).

Na de finalisering van de casestudies nemen we in een volgende onderzoeksfase diepte-interviews af bij formele sociaalwerkorganisaties in Brussel.

3 Resultaten

In wat volgt bespreken we de preliminaire resultaten van het veldwerk bij RLS'en. We structureren dit deel aan de hand van de leidende onderzoeksvragen. Daarom starten we met de diversiteit van RLS'en als actoren in het sociaal werk, waarna we dieper ingaan op hoe ze solidariteit invullen en vertalen naar de praktijk. We ronden af met de bruggen tussen RLS'en en het formele sociaal werk, vanuit het perspectief van RLS'en.

3.1 Diversiteit bij RLS'en

Ons onderzoek bevestigt de grote diversiteit tussen RLS'en – zowel tussen als binnen religies en levensbeschouwingen. Zo speelt **religie** in RLS'en over het hele spectrum een heel diverse rol in activiteiten. Waar religie in bepaalde RLS'en prioritair en expliciet aanwezig is in alle activiteiten, zijn er ook initiatieven te vinden die zich eerder op andere, bijvoorbeeld sociaal-maatschappelijke activiteiten richten, waar religie minder prominent zichtbaar is en zelfs soms uitdrukkelijk niet benoemd wordt in contacten met vrijwilligers en/of bezoekers.

Daarnaast zien we ook heel wat diversiteit in de **organisatiestructuur** van RLS'en. Sommige zijn verzelfstandigde vzw's of structurele deelwerkingen binnen een breed uitgebouwde, gevestigde religieuze organisatie. Andere RLS'en zijn eerder lossere initiatieven van een sleutelfiguur in de geloofsgemeenschap of enkele vrijwilligers die bottom-up en ad hoc ingaan op heel specifieke lokale noden. Ook de **rol van trekkers** varieert danig. Er zijn initiatieven die zo goed als volledig afhankelijk zijn van eenzelfde trekker – bijvoorbeeld een voorganger in een protestantse kerk – waar andere kunnen leunen op een uitgebreid dagelijks bestuur en een stevige vrijwilligersploeg zoals in een grote moskee. Hieruit volgt meteen dat ook de **leden van de geloofsgemeenschap** een heel uiteenlopende rol kunnen spelen in een RLS. Waar zij in sommige RLS'en een eerder beperkte of passieve rol hebben in de organisatie, zijn andere initiatieven echte zelforganisaties of burgerinitiatieven waar mensen zelf het reilen en zeilen van het initiatief in handen nemen.

Ten slotte kunnen we ook niet om **taalverschillen** heen. Heel wat RLS'en zijn opgericht binnen etnisch-culturele minderheden en hanteren de taal van het herkomstland. Of ze bereiken mensen met een recente migratiegeschiedenis, mensen in precair verblijf die het Frans of Nederlands nog niet of onvoldoende machtig zijn en spreken de taal (of talen) van de doelgroep.

3.2 Solidariteit in visie en praktijk

3.2.1 Solidariteit in theorie

Ondanks al deze diversiteit – en dan benoemden we slechts een aantal van de meest opvallende verschillen – zien we ook enkele dingen terugkeren. Zo zien we bijvoorbeeld dat RLS'en sterker vertegenwoordigd zijn in **superdiverse wijken met beperkte resources (hulpbronnen)**. Dit ligt in lijn met de literatuur rond de rol van RLS'en in aankomstinfrastructuur en als belangrijke bron of actor in welfare bricolagenetwerken van kwetsbare mensen, zoals bijvoorbeeld mensen in precair verblijf (Schrooten & Meeus, 2020; Schrooten & Trappers, 2019). **Welfare bricolage** is het proces waarbij mensen verschillende strategieën en bronnen combineren om antwoord te vinden op welzijnsnoden (Brusseleers, 2023; Phillimore et al.; Schrooten & Raeymaeckers, 2023). Welfare bricolage kan dus beschouwd worden als een onderdeel van de (oplossings-)strategieën van mensen in kwetsbare posities, aldus verwijzend naar het gebruikersperspectief.

Ook initiatieven als RLS'en kunnen bricoleren. Dit zagen we duidelijk in ons onderzoek: heel wat RLS'en vinden creatieve antwoorden op lokale welzijnsnoden, met de weinige middelen en expertise die ze in pacht hebben. We spreken in dit verband over '**sociale bricoleurs**' (Zahra et al., 2009).

RLS'en zetten zodoende op creatieve wijze sterk in op **solidariteit** ten aanzien van mensen in kwetsbare posities. Solidariteit kan dus een religieuze insteek hebben. In de wetenschappelijke literatuur is het begrip solidariteit evenwel doorgaans sterk seculier gekleurd, waarbij er weinig tot geen ruimte is dit ook religieus of levensbeschouwelijk in te vullen. Nochtans noopt de huidige superdiverse samenleving ons te kijken naar een hernieuwde en bredere visie op solidariteit die ook oog heeft voor innovatieve vormen van solidariteit in die diversiteit. We moeten met andere woorden ook kijken naar de lokale plekken en praktijken waarin mensen over culturele en etnische grenzen heen actief zijn (Oosterlynck et al., 2016). Het gaat meer om de alledaagse praktijken van heel diverse mensen die solidariteit ontwikkelen in specifieke, lokale plaatsen waar ze elkaar ontmoeten. In plaatsen zoals scholen, parken en buurtinitiatieven hebben mensen een beeld van hoe die plek er zou moeten of kunnen uitzien – en willen ze daartoe bijdragen (Oosterlynck et al., 2016).

Solidariteit wordt op dat interpersoonlijke niveau ook vaak begrepen als de bereidheid van mensen om de belangen van kwetsbare mensen in sociale uitsluiting te beschermen (Ter Meulen & Wright, 2012 in Mumtaz 2022). Als een dergelijke bereidheid ook ingegeven wordt door politieke en/of religieuze motivaties, vormt dit de basis van informele sociale bescherming (Mumtaz, 2022).

3.2.2 Solidariteit door de ogen van mensen zelf

Omwille van de diversiteit is het dus van belang te kijken naar hoe mensen solidariteit zelf invullen.

Hoewel betrokkenen uit RLS'en het woord 'solidariteit' zelden zelf in de mond nemen, hanteren de meeste religies toch een vorm van **solidariteit als kernwaarde**. Iedereen

vult solidariteit verschillend en tegelijkertijd toch min of meer gelijkaardig in. Dat maakt het een heel moeilijk concept om grip op te krijgen. We zien dat voornamelijk het discours, de invulling en de accenten anders liggen. Tegelijk vallen in zo goed als alle gesprekken termen als liefdadigheid en humaniteit, zorgen voor mensen die het moeilijk hebben.

Dat betekent dat er ook gelijkenissen zijn tussen de visie van deze RLS'en en de **definitie van sociaal werk**. De normatieve grondslagen van solidariteit zijn vaak helemaal niet zo verschillend. Humaniteit is een van de meest genoemde concepten in de gesprekken die we voerden met mensen uit RLS'en. Hiermee zeggen we niet dat sociaal werk louter terug te brengen valt tot een vorm van humanitaire naastenliefde van waaruit ze ontstaan is. Dat beweren we evenmin voor alle RLS'en. Het is wel een voedingsbodemp, een inspiratie, een motivatie die mensen inspireert om zich in te zetten voor anderen. Net daarin zit de gelijkenis. Het verschil zit voornamelijk in de invulling of achtergrond van die solidariteit.

Sociaal werk is in het algemeen gekend voornamelijk gericht te zijn op duurzame structurele welzijnsverbetering. RLS'en zouden in diezelfde lijn zich in eerste instantie richten op het lenigen van lokale noden, actuele basisbehoeften van mensen uit hun omgeving die het moeilijk hebben, zonder noodzakelijk structureel te willen werken. We zien alvast dat dat niet overal opgaat. De kerkbezettingen in een van de RLS'en uit ons onderzoek, zijn hier een goede illustratie van. Hierbij ijverden de betrokkenen immers actief mee voor een duurzame oplossing voor de mensen in precair verblijf. Bovendien onderneemt dezelfde organisatie meerdere acties van belangenbehartiging, via netwerking en overleg.

Het gaat daarom ook vooral om een verschillende vertaling in de praktijk. De meeste sociaalwerkorganisaties die dienstverlening aanbieden gericht op het beantwoorden van basisbehoeften, doen dit onder de noemer van 'noodhulp onder protest'. Ze zien dit als een – weliswaar onvervulde – taak van de overheid en doen dit omdat het nodig is. Ze hebben de voorkeur om mensen structureel vooruit te helpen, wat met louter basisbehoeftenbevrediging niet mogelijk is (Segaert et al., 2020). Desondanks horen we gelijkaardige signalen bij een aantal RLS'en. Dat verwijst meteen naar een ander verschil, dat in expertise en capaciteiten van RLS'en ten aanzien van formeel sociaal werk. Hoewel sommige RLS'en al jaren solidariteitsacties op touw zetten en mensen ondersteunen, hebben ze doorgaans niet dezelfde mate van expertise of middelen in huis in vergelijking met formele sociaalwerkorganisaties met betaalde professionele krachten, subsidies, sterk uitgebouwde netwerken, enzovoort. De mogelijkheden en beperkingen van heel wat RLS'en liggen in de praktijk heel anders dan die van sociaalwerkorganisaties – waarmee we zeker niet willen stellen dat zij ook niet worstelen met de huidige context van besparingen, marktdenken en vermaatschappelijking.

We kunnen een aantal werkzame principes terugvinden die sociaal schaduwwerk effectief maken in het bereiken van bepaalde personen en groepen die anders moeilijk toegang zouden hebben tot formeel sociaal werk. **Nabijheid** is een eerste. RLS'en zijn laagdrempelig en benaderbaar voor mensen die drempels ervaren bij het zoeken naar ondersteuning bij formeel sociaal werk. Dit komt voornamelijk door de nabijheid en vertrouwdeheid van deze initiatieven met hun doelgroepen. Daarnaast hebben RLS'en doorgaans een relatief **onafhankelijke** positie ten opzichte van de overheid, wat hen voor sommige mensen tot een vertrouwde bron van steun maakt, vooral voor degenen die geen toegang hebben tot formele diensten. In vergelijking met formele zorg- en

welzijnsorganisaties zijn sociaal schaduwwerkers bovendien **flexibeler** en niet gebonden aan specifieke kaders. RLS'en kunnen dus snel reageren op veranderende ondersteuningsbehoeften, zoals tijdens crisissituaties. Ten slotte, sociaal schaduwwerkers ontwikkelen omwille van hun nabijheid diepgaande kennis over de leefwereld van hun doelgroep. Deze "**nabije kennis**" gaat verder dan ervaringsdeskundigheid en kan dienen als een waardevolle bron van informatie naast wetenschappelijke kennis en ervaringskennis (Welschen & Schrooten, forthcoming).

We mogen in dit hele verhaal niet vergeten dat RLS'en in eerste instantie religieuze of levensbeschouwelijke initiatieven zijn. De **primaire taak** of aanbod van de meeste RLS'en focust dan ook op religieuze of levensbeschouwelijke aspecten. Hoewel er zeker uitzonderingen zijn, zijn doorgaans sociaal-maatschappelijke activiteiten eerder te beschouwen als secundaire functie. Binnen die sociaal-maatschappelijke activiteiten in RLS'en zien we ten slotte ook een bijzonder grote variatie. RLS'en combineren doorgaans individuele hulpverlening met materiële of immateriële hulp.

RLS'en richten zich doorgaans niet expliciet op mensen in precair verblijf. De **focus** van de meeste RLS'en ligt op het ondersteunen van (of solidariteit tonen aan) mensen in kwetsbare posities; de wijk van de RLS; de parochie, gemeente of Oemma respectievelijk, enzovoort. Sommige RLS'en profileren zich daarentegen net wel expliciet als ondersteuner van mensen in preciaire verblijfsituaties, met een specifiek afgebakende opdracht zoals bijvoorbeeld voedselbedeling. Zij vormen echter een kleine minderheid.

Heel wat RLS'en vrezen een toeloop van hulpvragen als zij hier te duidelijk mee naar buiten treden, hun capaciteiten overstijgend. Desondanks moeten we nog RLS'en tegenkomen die niet openstaan voor hulpvragen van ieder die bij hen komt aankloppen. Aangezien er vandaag een brede waaier aan hulpverleningsmogelijkheden (naast een omvangrijke welvaartsstaat) bestaat om mensen in kwetsbare posities te ondersteunen, maar deze precies moeilijker toegankelijk zijn voor mensen in precair verblijf, komt het er in de praktijk wel vaak op neer dat net deze mensen vooral in deze RLS'en nog terecht kunnen.

"I knew he could and he sheltered me no matter what religion. God's house is one everywhere and we serve his salvation everywhere." (Bezoeker protestantse kerk)

Solidariteit wordt daarenboven niet alleen anders ingevuld tussen diverse levensbeschouwelijke stromingen. We vinden ook heel uiteenlopende invullingen van dit concept binnen levensbeschouwingen én binnen en tussen RLS'en. Zo zien we bijvoorbeeld hoe in gesprekken mensen uit RLS'en solidariteit heel vaak rechtstreeks verbinden met de doelgroep die ze voor ogen hebben. Om te duiden wat solidariteit voor hen betekent, lichten ze toe ten aanzien van wie die solidariteit geldt – en waarom. Het is precies daar, naast de terminologie, dat volgens ons de meest zichtbare verschillen zitten. Waar een joodse RLS zich bijvoorbeeld doorgaans meer zal richten op de eigen gemeenschap, of een moskee vooral openstaat voor de Oemma, zal een katholieke priester spreken over alle 'naasten'. Toch zegt dat niet alles. Een priester zet de kerk open voor iedereen, maar spreekt in een gesprek wel een voorkeur uit om mensen te bereiken uit de omliggende wijk. Een moskee is vooral bedoeld voor mensen uit de eigen geloofsgemeenschap, maar in de Ramadan zien we dat de moskee ook niet-gelovigen ondersteunt. Een protestantse kerk bedient mensen die niet-gelovig, islamitisch of katholiek gelovig zijn, enzovoort. Omwille van de verschillende klemtonen die de

betrokkenen leggen als ze het hebben over solidariteit, kiezen we er expliciet voor om solidariteit te laten invullen door de betrokkenen zelf, door hun ervaringen en handelingen, ingegeven door hun overtuigingen en motivaties.

"Als ze niet deelnemen aan het gebed, spreken we hen wel aan." (Medewerker Jezuïtische organisatie)

"Iedereen is welkom, de deuren van de kerk staan open." (Priester katholieke kerk)

"We moeten de wereld vervolmaken. Als er geen armen zijn, kunnen we geen goed doen. Goed doen is voor de mensen die komen en voor de mensen die geven." (Voorzitter Joodse organisatie)

Solidariteit krijgt dus een heel specifieke rol en betekenis binnen levensbeschouwingen. Het laatste bovenstaande citaat illustreert bijvoorbeeld hoe solidariteit soms ook kan ingegeven zijn vanuit een **instrumentalistische** visie. Mensen zijn solidair met andere mensen, niet altijd noodzakelijk met als doelstelling deze mensen (duurzaam) te ondersteunen of versterken, maar soms eerder vanuit een motivatie die gefundeerd is in vroomheid of religieuze toewijding. Het gaat eerder om goede daden stellen om op de 'Dag des Oordeels' op een goed blaadje te staan bij God en toegang te krijgen tot het paradijs. Dit ligt in lijn met de bevindingen van Mittermaier (2019), die stelt dat veel gelovigen die solidair zijn met anderen, niet noodzakelijk begaan zijn met het lot van mensen in armoede, maar hun daden kaderen als een specifieke vorm van niet-compassieve ethiek van geven.

Uit al onze gesprekken blijkt bovendien dat voor de meerderheid van mensen die actief zijn binnen een RLS, religie of levensbeschouwing voornamelijk een rol speelt in de onderliggende motivatie om het werk te doen dat ze doen. Het is de drijfveer om ondanks alle moeilijke omstandigheden creatief te blijven omgaan met de eigen middelen om antwoorden te zoeken voor de noden van kwetsbare mensen.

"That what drives us to go on, belief in humanism, belief that all small things matter." (Vrijwilliger RLS)

Ten slotte staan we ook even stil bij de prefiguratieve rol die RLS'en kunnen opnemen. Heel wat RLS'en bieden vanuit hun (geloofs)overtuiging in zekere zin een beeld van een potentiële toekomst waar zij naartoe willen werken, een betere wereld waar zij aan mee willen bouwen. In gesprekken leggen mensen heel vaak de klemtoon op waar zij hopen aan bij te dragen. Dat gaat dan bijvoorbeeld om een 'betere wereld', meer verbinding tussen mensen, meer gelijkheid of iedereen dezelfde rechten of dezelfde (opleidings- en andere) kansen voor iedereen, enzovoort. Vanuit deze prefiguratieve rol kunnen we vanuit sociaalwerkpraktijken en -onderzoek mogelijk nog heel wat leren over wat mensen in deze organisaties motiveert om in moeilijke omstandigheden te blijven zoeken naar oplossingen voor de problemen waarmee zij dagelijks geconfronteerd worden.

"Eigenlijk is religie verbondenheid. In het christendom was die verbondenheid vooral met de medemens en de natuur. (...) Het katholieke christendom zet scherp in op 'de medemens was jezelf' en te weinig op de schepping. Dat is fundamenteel mis. Dan moet er nu in komen." (Katholieke priester)

3.3 Solidariteit in praktijk: voorbeelden

Om het bovenstaande wat meer tastbaar te maken, geven we hier een aantal – geanonimiseerde – praktijkvoorbeelden van RLS'en uit ons onderzoek.

3.3.1 Protestants-evangelische kerk & vzw

Een protestants-evangelische kerk richtte een aparte vzw op, met verschillende maatschappelijke projecten. Tweemaal per week organiseren vrijwilligers van deze vzw een maaltijdbedeling. Tijdens die momenten is er ook de mogelijkheid tot bedeling van kleding en ander materiaal, naargelang de beschikbaarheid. Ten slotte doet deze RLS ook aan incidentele crisisopvang. Ze hebben daartoe een appartement waar zij mensen voor korte tijd kunnen laten verblijven. In deze werkingen bereiken zij heel wat mensen in precair verblijf.

3.3.2 Katholieke kerk & vzw

Een katholieke kerk richtte ook een zelfstandige vzw op, die heel wat uiteenlopende activiteiten organiseert in het kerkgebouw. Zo is de kerk alle dagen open. Er is een onthaalfunctie die dagelijks bemand wordt door een vrijwilliger. Vanuit de vzw wordt psychosociale ondersteuning aangeboden aan wie daarvoor komt aankloppen. Met grote regelmaat vinden er ook sociale activiteiten plaats. Sociaal-culturele tentoonstellingen worden gehouden in de kerk – met bijvoorbeeld schilderijen, foto's of poëzie van mensen in precair verblijf. In de kerk is ook een stille interreligieuze ruimte beschikbaar, met symbolen van diverse religies om mensen met andere geloofsachtergronden niet alleen welkom te laten voelen, maar hen ook uit te nodigen zich deze ruimte eigen te maken. Voorts zet de vzw ook in op belangenbehartiging. Een heel uitgesproken voorbeeld is de bezetting van deze kerk door mensen die asiel wilden verkrijgen. Minder uitgesproken of bekend is de betrokkenheid van sleutelfiguren uit de kerk en de vzw in netwerken van sociaalwerkers, waar ze zelf kunnen op zoek gaan naar ondersteuning voor hulpvragers, maar ook signalen doorgeven aan het bredere veld en lokale overheden. Voorts worden er debatten georganiseerd en getuigenissen gegeven. Elke eerste zaterdag van de maand is er een wake rond een actueel thema met verschillende sprekers. Verschillende evenementen worden in samenwerking met partners georganiseerd.

3.3.3 Moskee & vzw

Deze RLS omvat een moskee met verschillende gebedsruimtes. Er zijn twee jeugdwerkingen, respectievelijk voor jongens en meisjes. Er is ook een school voor meer dan 700 kinderen en volwassenen waar Arabische en Koranlessen worden gegeven. Daarnaast voorziet de organisatie huiswerkbegeleiding. Verder organiseert men er regelmatig informatieavonden en maandelijkse conferenties en houden ze ook sportactiviteiten voor jongeren en volwassenen. Er is een sociale dienst waarbij de imam sociaal-spirituele ondersteuning biedt voor gelovigen met heel uiteenlopende hulpvragen. Dat kan gaan van vragen rond opvoeding over relaties, tot persoonlijke ontwikkeling en dergelijke meer. In het kader van religieuze feesten en belangrijke gebeurtenissen zet men ook specifieke solidariteitsacties op touw. Een voedselbedeling of Iftarmaaltijd tijdens de ramadan is hier een mooie illustratie van. Ook een geldinzameling om de moskeewerking uit te breiden illustreert dit. Andere solidariteitsacties komen veelal voort uit de jeugdwerkingen. Zo houden de jongeren opkuisacties om de wijk of het lokale kerkhof proper te maken, of stellen ze winterpakketten samen en verdelen ze deze onder

mensen in dak- en thuisloosheid – deels in samenwerking met organisaties zoals het Rode Kruis.

3.4 Verbindingen binnen en buiten het veld

We weten nu al iets meer over de diversiteit van RLS'en in Brussel. We hebben gezien hoe Brusselse RLS'en naar solidariteit kijken en op welke manier ze deze vertalen naar de praktijk. In het laatste deel van deze resultatensectie gaan we kort in op de verbindingen tussen formeel en informeel sociaal werk. We vragen ons af hoe de attitudes en praktijken van Brusselse sociaalwerkorganisaties zich tot die van levensbeschouwelijke initiatieven verhouden. In wat volgt, richten we ons op het perspectief van de RLS'en. In een latere fase van het onderzoek vullen we dit perspectief aan met dat van formele sociaalwerkorganisaties.

3.4.1 Bruggen tussen formeel en informeel sociaal werk

Uit onze observaties en gesprekken met betrokkenen van RLS'en in Brussel blijkt dat heel wat elementen die uit de literatuur reeds aangehaald werden omtrent het potentieel van RLS'en inzake hun positie in het bredere sociaalwerkveld (zie ook Deleu et al., forthcoming; Van Dam, Schrooten, et al., 2022), ook hier herhaald worden.

Om te beginnen merken we dat RLS'en omwille van hun nabijheid en laagdrempeligheid sterk zijn in een vinger aan de pols te houden wat betreft noden van kwetsbare mensen uit hun omgeving. Ze pikken snel dergelijke lokale noden op en spelen er flexibel op in, middels creatief aanwenden van middelen en vrijwilligers. Als RLS'en ook deel uitmaken van een netwerk met andere RLS'en, sociaalwerkorganisaties of zelfs lokale besturen, hebben zij daarom een sterk potentieel als **waakvlamfunctie**. Zo zien we in Anderlecht bijvoorbeeld hoe RLS'en die betrokken zijn bij het interconfessioneel platform en op die manier een goede verbinding hebben met andere RLS'en uit de nabije omgeving en het lokale bestuur, samen signalen die ze oppikken kunnen bespreken en aankaarten.

In dergelijke platforms kunnen signalen zo niet alleen worden doorgegeven aan andere actoren. RLS'en worden zo in staat om samen naar gepaste oplossingen te zoeken. Omdat ze er zo niet alleen voor staan, kunnen ze expertise delen en kort op de bal spelen. Op die manier zijn ze **potentieel belangrijke partners** voor lokale overheden en sociaalwerkorganisaties.

“Wanneer we een groot event organiseren, werken we samen met de lokale overheid om alles in goede banen te leiden, zodat het veilig blijft op straat.” (Medewerker moskee)

Toch hebben we tot nu toe **weinig (structurele of inhoudelijke) contacten** gevonden, niet alleen tussen RLS'en onderling – zij het binnen of tussen levensbeschouwelijke strekkingen – maar ook tussen RLS'en en formele sociaalwerkorganisaties of lokale overheden. Dit gebrek aan contacten, laat staan samenwerking of netwerken, heeft niet alleen te maken met de Brusselse complexiteit. De gesprekken bevestigen dat wederzijds wantrouwen, een gebrek aan respect vanuit beleid en praktijk voor RLS'en als potentiële partners in ondersteuning van mensen in precare situaties, een wederzijds gebrek aan kennis en het verschil in taalregister (seculier professioneel jargon versus religieuze taal) een dergelijke netwerkvorming sterk belemmeren.

“Ja, we maken ons ook te weinig bekend misschien. Ik bedoel, we zouden ons kunnen, ik weet het niet, profileren. (...) Maar wil je dat? Waar kom je ook terecht dan? Want, het is ook een aparte wereld hé.” (Voorganger protestantse kerk)

3.4.2 Strategieën voor netwerken tussen sociaalwerkorganisaties en RLS'en

Om met dit onderzoek bij te dragen aan verbindingen tussen formeel sociaal werk en RLS'en, was het opzet een blauwdruk van een sociale kaart te maken. Daartoe maakten we een overzicht van allerhande bestaande sociale kaarten, overzichten van diensten en ledenlijsten van koepels. We zijn er ons heel bewust van dat dit nooit exhaustief kan zijn. Niet alleen zijn overzichten niet overal eenvoudigweg beschikbaar. Er is in Brussel, in tegenstelling tot sommige andere centrumsteden in het land, geen algemeen overzicht beschikbaar. De bestaande overzichten zijn enorm versnipperd. Het is daarop ook moeilijk te zien welke religieuze en levensbeschouwelijke initiatieven ook effectief solidariteitsacties op poten zetten, structureel dan wel sporadisch. Bovendien lopen heel wat RLS'en niet te koop met hun aanbod ten aanzien van mensen in precair verblijf, niet in het minst vanuit de vrees om meer vragen te krijgen dan zij kunnen opvangen, maar ook omdat ze vinden dat de overheid dit eigenlijk hoort op te nemen of omdat ze soms opereren in een grijze zone. Denk bijvoorbeeld aan het aanbieden van nachtopvang van mensen zonder wettig verblijf.

Er zijn ook heel wat relevante vragen omtrent het uitwerken van dergelijke overzichten of sociale kaarten. Vaak worden zulke kaarten bekritiseerd omwille van een overheids- of beheerslogica, waarbij initiatieven en organisaties worden ingedeeld in categorieën die niet noodzakelijk overeenkomen met hoe RLS'en naar zichzelf en hun aanbod kijken (Nickel & Eikenberry, 2016). Er is teveel overlap om zich in een specifieke hoek te laten zetten. Daarenboven spelen de meeste RLS'en bijzonder flexibel en creatief in op veranderende lokale noden. Dat impliceert dat hun aanbod – en dus ook een dergelijke eventuele categorisering – telkens hopelijk achterop hinkt in een vorm van sociale kaart.

Daarnaast fluctueert niet alleen het aanbod maar ook het bestaan van deze initiatieven zeer sterk. Hoewel bepaalde RLS'en reeds jaar en dag bestaan, zijn er heel wat, doorgaans kleinere, initiatieven die een korter leven beschoren zijn (Schrooten et al., 2019; Thys, 2019). RLS'en kunnen ook splitsen of uitdoven omwille van allerhande redenen – bijvoorbeeld onenigheid binnen de (geloofs)gemeenschap of vrijwilligersgroep, het wegvallen van een sleutelfiguur, het overvraagd worden door doelgroepen, minder middelen ter beschikking hebben of gewijzigde infrastructuur.

Rekening houdend met de moeilijkheden en beperkte mogelijkheden van heel wat RLS'en kunnen we ons dan ook de vraag stellen of een sociale kaart haalbaar is. Dat wijst op vragen als voor wie, door wie en waarvoor een dergelijke sociale kaart er zou moeten zijn. Wie zal alle RLS'en bereiken met de vraag hierop te komen, wie beslist wie er uitgenodigd wordt en waarom, wie bepaalt welke gegevens daarop komen en wie zal deze gegevens invoeren en up to date houden? Is het ten tweede ook nodig om een sociale kaart te maken? Is er vraag vanuit RLS'en om een dergelijke aanpak uit te werken? Wat is het doel van die sociale kaart en hoe kan men dat doel met een degelijke kaart realiseren?

Na een werkveldverkenning, verschillende gesprekken en extensieve uitwisseling met de partners van Soligion, een FWO-SBO project dat een gelijkaardig onderzoek doet in Vlaanderen (zie ook Moris & Maes, 2022), wilden we dan ook eerder afstappen van het

idee van een sociale kaart. Wel willen de meeste mensen die we spreken graag meer samenwerken – mits bepaalde voorwaarden zoals het nodige respect voor hun eigenheid. Het idee groeit dan ook om meer in te zetten op dialoog. In een volgende onderzoeksfase gaan we hier verder mee aan de slag.

4 Slotreflecties

De werking, focus, omvang en solidariteitsinitiatieven binnen het Brussels religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerd veld is bijzonder divers. Tegelijk is hun maatschappelijke rol belangrijk voor heel wat inwoners van Brussel, niet in het minst voor die stadsbewoners met een precair verblijfsstatuut. Ons onderzoek wijst op heel wat onbenut potentieel in de verhouding tussen RLS'en en sociaalwerkorganisaties en op uiteenlopende factoren die dat potentieel kunnen beletten dan wel versterken. Uit onze data blijkt dat er heel wat potentieel is om de brug tussen RLS'en en formeel sociaal werk te maken. Tegelijk zagen we dat er heel wat verschillen en vooroordelen tussen beide bestaan. Omwille daarvan is het belangrijk om verder onderzoek te doen naar de randvoorwaarden van een goede verhouding tussen beide.

De mogelijkheden van een dergelijk kwetsbare doelgroep hangt in de praktijk ook vaak samen met de mogelijkheden van een initiatief zelf. Heel wat RLS'en zijn immers bottom-up initiatieven die leunen op steun van uit de eigen (geloofs)gemeenschap of vrijwilligers die zelf deel uitma(a)k(t)en van de doelgroep. Zeker voor kleinere RLS'en is draagkracht een belangrijk element om mee te nemen in het nadenken over de positie van RLS'en in netwerken van sociaalwerkactoren. Ook sociaalwerkorganisaties zelf worstelen met tendensen van competitie in sociaal werk met tenders en dergelijke. Grotere RLS'en kunnen dan weer selectiever zijn in hun doelgroep. Het komt er op neer het gesprek aan te gaan omtrent de betekenis van sociaal werk, in het algemeen als beroep en als werkveld, maar ook wat het betekend om een grote dan wel kleine of een informele dan wel formele sociaalwerkactor te zijn – en de rol van sociaal werkers in die formele en informele parktijken. Kortom, er is nog veel stof om over na te denken, verder uit te diepen en over uit te wisselen. Een deel daarvan nemen we alvast op in het vervolg van dit onderzoek, waar we de bevindingen uit deze paper bundelen met inzichten uit de bevraging van sociaal werkers uit formele sociaalwerkorganisaties.

Referenties

- Boujebbar, S., Boeck, A. D., De Greef, I., El Kaddouri, S., Goossens, S., Mollaert, L., & Schrooten, M. (2014). Moskeeën als welzijnsactor in Brussel? Een Verkenning. *Brussels Welzijnsnieuws*, 35(204), 2.
- Dawkins, R. (2006). *The God delusion*. Bantam Press.
- Deleu, H., Van Dam, S., & Schrooten, M. (forthcoming). "It's not that we feel incompetent, we just don't have the institutional solutions". Collective Capabilities of Voluntary Organisations Providing Care for Homeless People in Brussels, Belgium. *Journal of Human Development and Capabilities*.
- Dennett, D. C. (2007). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (Reprint edition). Penguin Books.
- Hitchens, C. (2007). *God Is Not Great*. Atlantic Books. <https://atlantic-books.co.uk/book/god-is-not-great/>
- Leman, J., Trappers, A., & Foyer vzw (Red.). (2017). *Spirituele en Grootstedelijke Zachte Trance*. Garant.
- Maes, S., Schrooten, M., Raeymaeckers, P., & Broeckaert, B. (2023). Faith-based organizations and poverty alleviation: A scoping review on definitions and terminology (2010–2021). *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 0(0), 1-22. <https://doi.org/10.1080/15426432.2023.2270930>
- Mareels, E. (2016). *Des portes de la ville à la conquête des nations: Spiritualisation du local et du global chez les pentecôtistes brésiliens de Bruxelles*. 30.
- Maskens, M. (2008). Migration et pentecôtisme à Bruxelles: Expériences croisées. *Archives de sciences sociales des religions*, 143, 49-68. <https://doi.org/10.4000/assr.16423>
- Mittermaier, A. (2019). *Giving to God: Islamic Charity in Revolutionary Times*.
- Moris, M., & Maes, S. (2022). *De Kaarten op Tafel*.
- Mumtaz, Z. (2022). Informal social protection: A conceptual synthesis. *Social Policy & Administration*, 56(3), 394-408. <https://doi.org/10.1111/spol.12772>
- Nickel, P. M., & Eikenberry, A. M. (2016). Knowing and Governing: The Mapping of the Nonprofit and Voluntary Sector as Statecraft | SpringerLink. *Voluntas*, 27, 392-408. <https://doi.org/10.1007/s11266-015-9552-8>
- Oosterlynck, S., Loopmans, M., Schuermans, N., Vandenabeele, J., & Zemni, S. (2016). Putting flesh to the bone: Looking for solidarity in diversity, here and now. *Ethnic and Racial Studies*, 39(5), 764-782. <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1080380>

Schrooten, M., & Meeus, B. (2020). The possible role and position of social work as part of the arrival infrastructure. *European Journal of Social Work*, 23(3), 414-424. <https://doi.org/10.1080/13691457.2019.1688257>

Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (2019). *Sociaal schaduwwerk over informele spelers in het welzijnslandschap*. Politeia.

Schrooten, M., & Trappers, A. (2019). Sociaalwerkpraktijken in Religieuze Organisaties. In *Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap*. Politeia.

Segaert, B., van Uffelen, N., & Van Wonterghem, C. (Red.). (2020). *Noodhulp onder protest. Voedselbanken als wapen voor sociale grondrechten*. Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen vzw. <https://www.ucsia.org/wp-content/uploads/2020/05/e-Noodhulp-onder-protest.pdf>

Surkyn, J., Gadeyne, S., & Verhaeghe, P.-P. (2023, april 13). *VUB-demografen zoeken de onbekende inwoners van België*. Vrije Universiteit Brussel. <https://www.vub.be/nl/nieuws/vub-demografen-zoeken-de-onbekende-inwoners-van-belgie>

Swyngedauw, K. (2019). Informele netwerken als welzijnsactoren rond verborgen thuisloosheid in het Brussels Gewest. In *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. (pp. 295-202). Politeia.

Thys, R. (2019). De politieke rol van etnisch-culturele zelforganisaties in Brussel. Kansen, obstakels en weerstand. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Red.), *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 247-259). Politeia.

Van Dam, S., Maes, S., Schrooten, M., Broeckaert, B., & Raeymaeckers, P. (2022). De rol van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in armoedebestrijding. In *Armoede en Sociale Uitsluiting: Jaarboek 2022* (pp. 329-344). Acco. <https://hdl.handle.net/10067/1922660151162165141>

Van Dam, S., & Schrooten, M. (2023, mei 24). *Religieuze diversiteit in Brussel: 'Ondanks onderlinge verschillen zijn er ook veel raakpunten'*. Sociaal.Net. <https://sociaal.net/achtergrond/religieuze-diversiteit-in-brussel/>

Van Dam, S., Schrooten, M., & Raeymaeckers, P. (2022). *De maatschappelijke rol van RLS'en: Working paper* (Sociaalwerkpraktijken voor mensen met preciaire verblijfsstatuten in Brussel Een verkenning van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven: Working paper). Odisee. <https://www.odisee.be/sites/default/files/public/2022-06/De%20maatschappelijke%20rol%20van%20religieus%20en%20levensbeschouwelijk%20ge%C3%AFnspireerde%20solidariteitsinitiatieven%20-%20Working%20paper.pdf>

van den Toorn, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Reches, L., & van Keulen, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. (p. 90). Verwey-Jonker Instituut, In samenwerking met Stichting Mara, SPIOR, SKIN-Rotterdam, Samen 010 en Convent van Kerken Rotterdam. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2021/01/119250_Omvang-karakter-maatschappelijke-karakter_WEB.pdf

Vandepierre, E. (2010). *Gevaarlijke herinnering. Remi Verwimp. Tegendraadse Stem van levensbeschouwelijke tradities*. Garant.
<https://www.maklu.be/MakluEnGarant/BookDetails.aspx?ID=9789044126747>

Vanderslycke, D., & Vrints, J. (2019). Cases: Spontane en Georganiseerde Solidariteit: Voorbeelden uit Brusselse religieuze/levensbeschouwelijke gemeenschappen. In *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. (pp. 106-112). Politeia.

Welschen, S., & Schrooten, M. (forthcoming). Sociaal Schaduwwerk. In F. Spierings & M. Spierts (Red.), *Basisboek Sociaal Werk*.

Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O., & Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 519-532. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.04.007>

